

KOGNITOGRAFINĖ BIBLIOGRAFIJOS KONCEPCIJA

OSVALDAS JANONIS

Vilniaus universiteto Knygotyros katedra,
Universiteto g. 3, 2734 Vilnius, Lietuva

Mokslinės bibliografinės minties istorija pateikia daug faktų, susijusių su vienos ar kitos bibliografijos koncepcijos atsiradimu, išigalėjimu ar pasitraukimu „nuo arenos“. Kaip žinoma, ilgą laiką vyravusią knygotyrinę bibliografijos koncepciją pakeitė dokumentografinė (informacinė-dokumentografinė). Jos autorius – rusų bibliografijos mokslininkas O. Koršunovas. Jo koncepcija Tarybų Sąjungoje išigalėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje ir beveik du dešimtmečius atliko bibliografijos mokslo paradigmos vaidmenį. O. Koršunovo idėjoms tuo metu pritarė dauguma mokslininkų, pagal jo teorinius teiginius pertvarkyta bibliografijos terminų sistema, apibrėžtos sąvokos žinyviniuose leidiniuose ir terminų standartuose, jo idėjos buvo dėstomos aukštosiose mokyklose. Svarbiausia bibliografijos mokslo sąvoka tapo „bibliografinė informacija“. Septintajame-aštuntajame dešimtmetyje ji išstūmė iki tol paplitusią „bibliografinių žinių“ sąvoką. Antspauda O. Koršunovo teorijai paliko sovietiniai metai – bibliografijos ideologizavimas privedė prie to, kad bibliografijai buvo suteiktas „ideologinio valdymo“ instrumento vaidmuo. Tai turėjo lemiamą įtaką bibliografinių žinių suverenumui užmiršti. Šis fenomenas atkreipė kito rusų bibliografijos mokslininko – V. Fokejevo dėmesį. Jo kognitografinė koncepcija pateikta monografijoje „Bibliografinių žinių prigimtis“¹.

Šio straipsnio tikslas – pristatyti šią koncepciją leidinio skaitytojams, atkreipti dėmesį į jos euristines galimybes ir iškelti jos dėstymo Vilniaus universitete uždavinį.

Kognitografinėje bibliografijos koncepcijoje bibliografija (bibliografavimas) aiškinama kaip mokslinė veikla, kurios rezultatas yra bibliografinės žinios. Ji gamina ir sistemina objektyvias žinias apie vieną tikrovės fragmentą – tekstų pasaulį ir su juo susijusius reiškinius. Bibliografinio pažinimo dalyką sudaro tekstuose fiksuotos žinios. Bibliografinės žinioms būdingas ir metodinis statusas, o bibliografija traktuojama kaip metodas.

Taigi pagrindinė bibliografijos kategorija yra „bibliografinių žinių“ kategorija. Aptariama koncepcija yra tarsi logiškas šiam dešimtmečiui būdingos audringos mokslų, kurių objektas yra žinios (epistemologija, kognitografija), plėtotės rezultatas. V. Fokejevas įrodinėja, kad bibliografinės žinios užima specifinę vietą įvairioje ir daugiasluoksne žmogijos žinių fenomenologijoje. Tai nėra paprasta dokumentų masvyvo ko-

¹ Фокеев В. А. Природа библиографического знания : монография. Москва, 1995. 341 с.

pija. Bibliografinių žinių fenomenas (ką žmogus sužino padedamas bibliografijos) sudaro koncepcijos karkasą. Čia dėmesys sutelkiamas į jų prigimtį ir specifiką, apibūdinamos jų struktūros, kokybės ir savybės. Bibliografinės žinios traktuojamos ne tik kaip pažintinės, bet ir kaip komunikacinės bei vertybinės orientacinės veiklos priemonė.

Bibliografinės žinios skirstomos į kasdienes (paprastas) ir mokslines empirines. Pirmosios – tai atsitiktinės, nesu sistemintos žinios apie dokumentuotų tekstų egzistavimą ir jų naudingumą, gautos tiesiogiai susipažįstant su knyga ar iš profesionalių ir neformaliųjų bibliografinių šaltinių ir pan. Bibliografinėms mokslinėms empirinėms žinioms būdingas siekis kryptingai gauti žinių apie knygų pasaulį, sistemingas bibliografinis pažinimas atsižvelgiant į esminius santykius dokumentinei komunikacijų sistemai optimaliai funkcionuoti. Fiksuoto teksto analizė tam tikros koncepcijos požiūriu, parinkimas bibliogramoms tų duomenų, kurie ją atitinka, – visa tai daro bibliografinės žinias mokslinėmis empirinėmis.

Bibliografinės žinias sudaro keletas lygmenų, kurių pobūdis ir pažintinis potencialas skirtingi. Tai: žinios apie atskirus bibliografinius faktus (aprašomasis lygmuo); „aiškinamosios“ žinios (bibliografinių faktų, jų šrautų ir masyvų interpretavimas ir įvertinimas); klasifikacinės žinios (struktūrizuoti bibliogramų masyvai); žinios apie dokumentuotų tekstų raidos ir funkcionavimo socialinių komunikacijų sistemoje dėsninumus; žinios, pasireiškiančios nurodymų forma (skaityti – neskaityti, rekomenduoti – nerekomenduoti) ir t. t. Bibliografinę kalbą sudaro bibliografiniai aprašai, klasifikacijos indeksai, dalykinės rubrikos, anotacijos, referatai ir pan.

V. Fokejevo įsitikinimu, bibliografijos esmės ir prigimties tyrimą būtina pradėti nuo santykių, į kuriuos ji įtraukta, sistemos išrutuliojimo. O. Koršunovas savo bibliografijos koncepcijos „pamatine ląstele“ pasirinko santykį „dokumentas – vartotojas“. V. Fokejevas teigia, kad ji yra bibliografinių žinių kvantas – savotiškas tekstų ir jų vartotojų ryšių „mazgas“, garantuojantis jų tarpusavio sąveiką. Jo manymu, bibliografinės žinios (tokios sąveikos rezultatas ir kartu vienas iš mechanizmų) daro poveikį ir tekstų, ir vartotojų pasauliui, optimizuoja jų santykius ir padeda juos kryptingai keisti ir plėtoti. Autorius atkreipė dėmesį, kad bibliografinių žinių šaltinis ne tik padeda nustatyti skaitytojo sąmonėje aiškiai susiformavusio teminio poreikio ir dokumentų masyvo fragmento atitikimą, bet ir atskleidžia fiksuotų tekstų įvairovę, o vartotojui – visiškai netikėtus jų santykius, plėtoja, sukonkretina jo poreikius, leidžia pamatyti naujus pažinimo horizontus, patikslinti pažintinės veiklos tikslus. Taigi autorius įrodo, kad iki šiol egzistavęs atitikimo santykio reikšmės absoliutinis yra klaidingas.

Jei bibliografijai (bibliografavimui) būdingas mokslinis statusas, ji privalo turėti ir savo dėsninumus bei dėsnius. Koncepcijos autorius įsitikinęs, kad tai būtinas empirinių žinių atributas. Jis teigia, kad remiantis bibliografiniais masyvais atrasta nemaža dėsninųjų, kurie dažniausiai įvardijami kaip informaciniai, mokslotyriminiai, mokslometriniai, bibliometriniai ir t. t. Anot jo, bibliografijos dėsninūmai – tai bibliografinių įrašų (bibliogramų), bibliografinių nuorodų, užklausų tarpusavio pasiskirstymo įvai-

riuose bibliografiniuose masyvuose ir srautuose bei visuomeninių poreikių atžvilgiu empiriniai dėsningumai. Kadangi jie atskleidžiami pasitelkiant bibliografinius masyvus, juos ir būtina įvardyti kaip bibliografinius. Kaip žinoma, bibliografai ir bibliografijos mokslininkai šiuo atžvilgiu „paleido vadeles iš savo rankų“.

Pagindinės bibliografijos funkcijos, anot V. Fokejevo, yra jos, kaip unikali os pažinimo, komunikacijos ir vertybinio orientavimo priemonės, funkcijos. Autoriaus teigimu, bibliografija ne tik pažįsta tekstus, gamina žinias apie juos (dažnai naujas, anksčiau neegzistavusias dokumentine forma). Ji tas žinias kaupia, apibendrina, kumuliuoja, struktūrizuoja, garantuoja jų saugojimą ir perdavimą. Be žinių apie tekstus generavimo funkcijos, bibliografinės žinios atlieka ir komunikacijos priemonės vaidmenį. V. Fokejevas perspėja, kad pažintinės ir komunikacinės bibliografinės veiklos negalima tapatinti. Jos sąlygiškai savarankiškos ir rutuliojasi pagal savo dėsningumus. Bibliografinę komunikaciją autorius supranta kaip žmonių sąveiką naudojantis bibliografiniais pranešimais, keitimąsi informacija apie tekstus, ryšį tarp subjektų perduodant bibliografines žinias. Komunikacijos metu jos ne tik perduodamos, bet ir formuojamos, plėtojamos, tikslinamos. V. Fokejevas viena iš komunikacinės funkcijos pafunkcijų laiko paieškos funkciją (tai vienas iš esminių dokumentografinės ir kognitografinės koncepcijų skirtumų). Nemažai dėmesio koncepcijoje kreipiama į bibliografines žinias kaip į vertybinio orientavimo, reguliavimo ir valdymo priemonę. Bibliografui dokumentuoti tekstai – tai kultūrinė vertybė. Bibliografinio vertybinio santykio objektas yra tekstai ir jų svarba žmonėms. Čia autoriaus pažiūros artimos aksiologinei bibliografijos koncepcijai (S. Trubnikovas, J. Zubovas ir kt.).

V. Fokejevas išskiria šias pagrindines bibliografinių žinių „rūšines“ ir funkcines struktūras: pagal objektą ir subjektą, formaliąją ir turinio, laiko ir erdvės, kiekybinę ir kokybinę, gamybinę ir vartotojišką ir kt.

Bibliografijos objektais įvairūs autoriai laiko knygą, dokumentą, tekstus, ženklus, idėjas, prasmes, faktus, asmenis (autorius, skaitytojus), kūrinius ir t. t. V. Fokejevo teorijoje bibliografinis vienetas yra žinių kvantas (žinios, egzistuojančios trimis formomis: gyvąja, dokumentine ir ESM atminties). Jis mano, kad žinių kvantas ima vyrauti tarp kitų objektų.

Idėjų bibliografavimas, t. y. jų išskyrimas, nominacija, identifikuojančių požymių išskyrimas, reiškia, kad pereinama prie giluminio bibliografinės analizės ir sintezės lygmens. V. Fokejevas taip pat iškelia ir prasmės bei faktų, kaip bibliografinio vieneto, problemą.

Pagal vienos ar kitos formos atminties vyravimą autorius skiria probibliografiją (nuo civilizacijos pradžios iki knygų spausdinimo išradimo, kai vyraujantis objektas buvo tekstas rankraštinės knygos forma), pačią bibliografiją (nuo knygų spausdinimo eros iki XX a. pabaigos, kai vyraujantis objektas buvo tekstas spausdintos knygos ir kitų dokumento rūšių forma) ir postbibliografiją, besiformuojančią šio amžiaus pabaigoje. Šiuo laikotarpiu bibliografija, kaip veiklos sritis, vis labiau „iširstpa“ infor-

macinių komunikacijų sferoje. Plėtojantis ryšių priemonėms ir elektronikai, susidaro sąlygos sujungti visas komunikacijas – formalias ir neformalias, visas atminties rūšis – „gyvają“, „dokumentinę“ ir elektroninę, į vieną sociotechninę sistemą. Tačiau bibliografijos reikšmė tokiomis sąlygomis nesumenkėja. Priešingai, „gyvoji“ ir elektroninė atmintis padidina jos galimybes. Į tai turėtų atkreipti dėmesį kai kurie mūsų šalies skeptikai.

Formaliają bibliografinių žinių struktūrą sukuria formalūs santykiai sistemoje „tekstų pasaulis – jų poreikių pasaulis“. Ji fiksuoja formaliuosius dokumento požymius, kuriais gali būti tokie bibliogramos elementai: žinios apie autorių, kūrinio antraštę, žanrą, leidinio rūšį, kalbą ir t. t.

Erdvinės ir laiko struktūros uždavinys yra padėti įveikti erdvės (geografinius) ir laiko barjerus. Bibliografinės žinios saugo tekstą nuo užmaršties net tada, kai jis dingsta. V. Fokejevas sukonkretina, kad bibliografinės žinios, susijusios su fiksuotų tekstų sukūrimo ir funkcionavimo laiko parametrais, – tai duomenys apie kūrinių parašymo, perskaitymo, gynimo, patvirtinimo, galiojimo laiko pakeitimo, paraiškų padavimo ir registracijos, deponavimo ir t. t. datas.

Kiekybinę bibliografinių žinių struktūrą autorius laiko pamatine. Bibliografija naudojami įvairiais kriterijais ir rodikliais (dokumentuotų tekstų skaičius, sąlyginių spaudos ir autorinių lankų, leidinių puslapių skaičius, tiražai, knygų formatai ir t. t.). Mokslininkas įsitikinęs, kad tikslinga skirti apskaitinę, statistinę, bibliometrinę ir panašias bibliografijos funkcijas.

Kokybinę įvertinančioji struktūra rodo vertinimo santykius sistemoje „tekstų pasaulis – jų poreikių pasaulis“. Bibliografinis vertinimas pasireiškia atrenkant, grupuojant, anotuojant tekstus.

Ryškėja ir koncepcijos autoriaus pažiūros į rūšinę bibliografijos klasifikaciją. Bibliografinių žinių struktūrose išskiriamos ir atitinkamos bibliografijos rūšys. Pavyzdžiui, pagal vertinimo pobūdį kokybinėje įvertinančioje bibliografinių žinių struktūroje mokslininkas išskiria kritinę, rekomendacinę, reklaminę, agitacinę propagandinę bibliografiją. Jis taip pat įtraukia „represinės“ bibliografijos sąvoką (Glavlito sąrašai, spec. skyrių katalogai ir pan.).

V. Fokejevas nurodo, kad „rekomendacinės bibliografijos“ sąvoka bibliografijos moksle buvo dirbtinai išplėsta. Taip buvo vadinama visa kokybinė įvertinančioji bibliografijos struktūra. Be to, jai buvo priskiriamas tik ideologinis vaidmuo. Lietuvos metodikos centrai, beje, prisimindami tarybinę rekomendacinę bibliografiją vos ne kaip keiksmazodį, ėmė nepagrįstai ignoruoti įvertinančiąją bibliografijos funkciją. Atkūrus nepriklausomybę, neregėtai ir visiškai nepagrįstai smuko dėmesys šiai svarbiai bibliografijos rūšiai.

Gamybinė bibliografinių žinių struktūra padeda įveikti redakcinius-leidybinius barjerus sistemoje „tekstų pasaulis – jų poreikių pasaulis“. Ši struktūra apima knygų

leidybos, muziejų, archyvų ir pan. bibliografija. Vartotojiškoji bibliografinių žinių struktūra padeda įveikti ekonominius barjerus (nukainotų knygų sąrašai ir pan.). Bibliografija yra svarbiausias šaltinis žinių apie fiksuotų tekstų gamybą ir jų „gyvenimą“, funkcionavimą, jų išorines ir vidines kokybes, tekstus kaip vientisus objektus ir jų dalis, fragmentus. Bibliografija, kaip žinoma, padeda įveikti tekstų išsisklaidymo, pasiskirstymo ir persiskirstymo barjerus (kiekvienos saugyklos ir suvestiniai katalogai, inventorinės knygos, mainų fondų, dezideratų rodyklės, „Books in print“ leidiniai ir t. t.). Autorius teisingai pabrėžia, kad bibliografinių žinių vartotojiškoji struktūra yra tarsi bibliografijos periferijoje.

Struktūra, kuri remiasi kategorijomis „visuma – dalis“, formuojasi esant įvairiems bibliografų požiūriams į tekstą kaip visumą arba jo dalių (fragmentų), turinčių skaitytojui savarankišką vertę ir esančių analizinės bibliografijos objektu, sumą. Monografijoje pabrėžiama, kad kūrinių dalių, jų fragmentų bibliografavimas yra perspektyvi bibliografinės veiklos kryptis, padedanti išsamiau ir tiksliau atspindėti bibliografijoje žinių pasaulį.

Neaptardami kitų bibliografinių žinių struktūrų, atkreipsime dėmesį į autoriaus išvadą, kad jos priklauso bibliografijai ir kartu įeina į kitas sritis, mokslinės ir praktinės veiklos sferas. Pavyzdžiui, formalioji struktūra yra knygotyros šaltinotyri ir istoriografinis pagrindas; turinio struktūros komponentas įeina į žinių sritis, kurios atitinka bibliografuojamus tekstus ir kurias ji aptarnauja; kiekybinė struktūra – knygų statistikos, bibliometrijos ir kitų „metrijos“ disciplinų pagrindas; kokybinės vertinamosios struktūros komponentai įeina į mokslinę, pedagoginę, praktinę ir kitas veiklos rūšis; gamybinė struktūra yra knygų leidybos, o vartotojiškoji – knygų prekybos, bibliotekininkystės komponentai.

Taigi koncepcijoje randame atsakymus į daugybę klausimų, susijusių su bibliografinėmis žiniomis. Ką padeda pažinti bibliografija? Kokios yra bibliografinių žinių kokybės, savybės ir požymiai? Kokios jų struktūros? Kokie bibliografinių žinių lygmenys ir kokios jų rūšys? Koks bibliografinio pažinimo vaidmuo kultūroje, komunikacijoje, vertybių orientacijoje?

Verta atkreipti dėmesį į tai, koks bibliografinių žinių ir bibliografinės informacijos santykis. Ilgą laiką bibliografijos mokslininkai tenkinosi plačiaja informacijos samprata. Ji jiems reiškė ne tik perduodamas, bet ir nevartojamas bibliografinės žinias. Tačiau šiandiniame moksle vis labiau ryškėja tendencija sukonkretinti šią sąvoką. Bibliografijos moksle tai reikštų, kad bibliografinė informacija yra tik „judantys“, „dirbantys“, vartojami duomenys apie dokumentus. Tiesa, po kritikos dokumentografinės koncepcijos autorius O. Koršunovas teigė, kad tik tokius duomenis jis ir laiką bibliografinė informacija, tačiau tai akivaizdi netiesa (kartu pažymėjome, kad šios koncepcijos krizės priežastis ir yra ta, kad ji nebuvo tobulinama, taisoma, koreguojama). Taigi V. Fokejevui bibliografinės žinios yra potenciali bibliografinė

informacija (ja jos tampa tik vartojimo metu). Šiuo atveju teisus buvo šių eilučių autorius, teigdamas, kad bibliografinės informacijos mikroteorija tesudaro bibliografijos teorijos dalį².

Kognitografinė bibliografijos koncepcija gražina iš užmaršties ir suaktualina bei padeda teisingiau įvertinti B. Bodnarskio, N. Zdobnovo, S. Vengerovo, I. Vladislavlovo, N. Rubakino, N. Uljaninskio ir kitų žymių praeities mokslininkų pažiūras. Ji leidžia gerokai pakoreguoti dokumentografinę bibliografijos koncepciją. V. Fokejevas gana įtikinamai parodė, kad dokumentinių komunikacijų sistemoje formaliųjų atitikimų neatitinka „paieškos“ funkcija, nes paieška vykdoma ne tik pagal formalius, bet ir pagal turinio požymius. Jis taip pat atskleidė, kad iš turinio atitikimų visiškai neišplaukia pranešimo (komunikacinė) funkcija, nes pranešimas vykdomas ir pagal formalius kriterijus. Taigi ilgą laiką bibliografijos moksle vyravęs informacinis požiūris pasirodė ribotas, jo pažintinės galimybės ne tokios didelės ir beribės, kaip iš pradžių buvo manyta. Akivaizdžiai pasitvirtina taisyklė, kad kiekvienas bendras mokslinis požiūris išryškina tik keletą tiriamojo objekto ypatumų ir jo pažintinės galimybės ribotas. Ar taps V. Fokejevo bibliografijos koncepcija naujaja bibliografijos mokslo paradigma, parodys ateitis.

Kognitografinė bibliografijos koncepcija jau sulaukė nemažai atsiliepimų³. Vertas dėmesio L. Astachovas straipsnis⁴, kuriame autorė patikslina kai kuriuos jos teiginius. Jos nuomone, bibliografinės žinios atitinka humanitarinių mokslų idealą. Kaip taikliai nurodė G. Švecova-Vodka, koncepcijoje trūksta bibliografijos apibrėžimo ir todėl negalime palyginti sąvokų „bibliografinės žinios“ ir „bibliografija“⁵.

Aktualus uždavinys – diegti naująją koncepciją Lietuvoje. Iki šiol ji beveik nežinoma bibliografijos specialistams, monografijos neturi nė viena mokslinė biblioteka. Vilniaus universitete būsimojus bibliotekininkus ir bibliografus, studijuojančius bibliografijos teoriją, pirmą kartą su kognitografinė koncepcija supažindino 1998/1999 m.m. šių eilučių autorius, o nuo 1999 m. rudens numato ją dėstyti lygiaverčiais pagrindais su kitomis egzistuojančiomis koncepcijomis. Aktualu ir parengti mokomąsias programas, metodinius leidinius, kuriuose būtų pateikiama visa šiuolaikinė teorinė bibliografijos mintis.

Įteikta 1999 m. gegužės mėn.

² Янонис О. В. О теории библиографии // Современные проблемы библиографии и библиографоведения межвузовский сборник научных трудов. Москва, 1985. С. 15–25.

³ Когнитографическая концепция библиографии : [материалы «круглого стола»] // Библиография. 1996, № 6, с. 25–41; Моргенштерн И. Жажда парадигмы // Библиография. 1998, № 6, с. 38–41.

⁴ Астахова Л. В. Библиографическое знание как особый тип научного знания // Библиография. 1997, № 5, с. 23–32.

⁵ Швецова-Водка Г. Библиография и знание: грани взаимодействия // Библиография. 1998, № 1, с. 40–52.

КОГНИТОГРАФИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БИБЛИОГРАФИИ

ОСВАЛЬДАС ЯНОНИС

Резюме

В статье представлена новая концепция библиографии, разработанная В. А. Фокесвым. В ней делается попытка раскрытия ее сути, основных положений, оригинальных суждений автора, касающихся феномена библиографического знания. Автор констатирует, что только будущее покажет, станет ли когнитографическая концепция новой парадигмой библиографоведения. В статье ставится задача ознакомления специалистов по библиографии Литовской Республики с новой концепцией, введения ее основных положений в учебные программы Вильнюсского университета, подготовки методических и иных учебных пособий.